

Дуднік Олександр
(Київ)

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ У КОНТЕКСТІ ТЮРКСЬКОЇ ЄДНОСТІ ТА ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ

*«Радість Азербайджану – це радість Туреччини,
а його горе – наше горе».*
М. Кемаль-Ататюрк

Розпад СРСР і заснування нових незалежних держав у Центральній Азії та Закавказзі (Південний Кавказ) сприяли виникненню на міжнародній арені низки країн тюркського етносу, що докорінно змінило геополітичну ситуацію у цих регіонах. Будучи слабозвинутими в економічному плані й не маючи досвіду державного будівництва, нові країни шукали підтримки, насамперед, в етнічно близькій Туреччині. Водночас, наявність у них великих запасів енергоносіїв, міжнаціональні (Нагірний-Карабах) й соціальні (громадянська війна в Таджикистані, Андіжанська трагедія в Узбекистані) конфлікти, а також діяльність на їх територіях міжнародних терористичних угруповань викликали зацікавленість ними з боку великих держав світу. За таких обставин, необхідність захисту національних інтересів, розв'язання спільних регіональних проблем і прагнення не стати об'єктами міжнародної політики, все це вимагало не лише узгодження зовнішньополітичних курсів, а й формування міждержавного об'єднання тюркських держав. Показовими у цьому плані є азербайджансько-турецькі взаємовідносини.

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що Азербайджан і Туреччина є важливими для України державами-партнерами у рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та Організації за демократію та економічний розвиток (ОДЕР) – ГУАМ. Завдяки підтримці кримських татар, членству в НАТО і прагненню стати повноправним членом ЄС Туреччина зберігає дієвий механізм впливу на Україну, зокрема на політичну ситуації в Криму. Адже орієнтація кримських татар на Анкару може в будь-який момент спричинити на півострові соціально-політичний вибух. Окрім того, Україна і Туреччина є взаємодоповнюючими складовими транспортно-комунікаційного коридору, котрий зв'язує Європу з Азією в одну єдину магістральну систему.

Вагоме значення для України, в плані диверсифікації джерел постачання енергоносіїв, шляхів їх транспортування, а також щодо виходу на ринки Близького і Середнього Сходу має співробітництво з Азербайджаном. Баку є стратегічним партнером Києва у межах ОДЕР–ГУАМ.

Історично Азербайджан одночасно перебував під релігійним, культурним і політичним впливом Ірану й Туреччини. Впливовість першого зумовлювалася тим, що більшість жителів республіки, подібно іранському населенню, сповідує іслам шіїтського толку. Окрім того, в Азербайджані чимало вихідців з Курдистану, Ірану та Дагестану, які, як і іранці, нетюркського походження. На північно-азербайджанських

землях, до включення їх на початку XIX ст. до складу Росії, було прийнято знати перську мову.

Впливовість Анкари зумовлена, передусім, етнічними, культурними, історичними і політичними чинниками. Переважна більшість населення Азербайджану, як і Туреччини, – тюркомовна, зі спільною багатовіковою історією, а політичне керівництво республіки виховане в атеїстичному радянському дусі.

Турецька модель економічного і політичного розвитку довела свою ефективність. За десять років (1983–1993) країна перейшла до вільного ринку, а завдяки розвинутій економіці й контролю над важливими шляхами і протоками з Азії в Європу та Африку зміцнила свої позиції й отримала можливість впливати на економічний розвиток країн Близького Сходу. Вона стала претендувати на роль фінансового регіонального центру¹.

У своїх зовнішньополітичних устремліннях щодо поширення впливу на тюркомовні держави колишнього СРСР, Туреччина користувалася підтримкою Заходу, який, своєю чергою, розглядав її як «щит» проти ісламського фундаменталізму і – механізму урівноваження Росії на Кавказі та в регіоні Чорного моря. Москва вважала, що турецьке керівництво сприйняло крах і розпад Радянського Союзу як сприятливий момент для «історичного реваншу», тому наприкінці 1992 р. офіційно заявила, що терени колишньої радянської держави є сферою її життєвих інтересів. Туреччина, подібно російській ідеї СНД, розробляла плани створення під своєю егідою міжнародного об'єднання держав, населених тюркськими етносами, яке представляло б не лише культурний наднаціональний тюркський простір, а й економічний, включаючи формування спільного ринку, єдиної регіональної енергосистеми і системи транспортування енергоресурсів, заснування регіонального банку розвитку, безвізовий рух громадян і капіталів, а також запровадження спільної мови для тюркських держав. Усе це нагадувало ідею формування тюркської конфедерації. Однак глави центральноазіатських держав стримано поставилися до цієї ідеї. У 1992 р. Президент Туреччини Тургут Озал ініціював проведення самітів глав тюркомовних держав. У березні 1993 р. на такому саміті у Туреччині в плані культурного пантюркізму створено нову Міжнародну Організацію зі спільного розвитку тюркської культури і мистецтва так звану ТЮРКСОЙ і започатковано проведення міжнародних тюркських курултаїв дружби і братерства. Ініціатива проведення останніх належить лідеру Партії націоналістичного руху (ПНР) А. Тюркешу. Курултаї задумані як міжнародні з'їзди представників передусім громадських організацій тюркських держав і громад усього світу. Вони проводилися паралельно із саммітами глав тюркських держав.

У 1992 р. заради об'єднання тюрків, зміцнення єдності тюркських держав і координації на державному рівні всіх видів діяльності в Анкарі створено Агентство з тюркського співробітництва і розвитку (ТІКА). До своєї роботи Агентство залучало вчених – вихідців із колишніх радянських республік, істориків, філологів. ТІКА організувало конференцію «Євразія у наші дні», на якій президент С. Демірель підкреслив, що Туреччина не прагне ні до пантюркізму, ні до панславізму, але водночас говорив «про велике тюркське суспільство від Адріатики до Китайського моря», яке в жоден період своєї історії не існувало як єдина держава.

У перші роки незалежності протурецька орієнтація Баку мала не лише історичні корені, а й зумовлювалася пошуком нових союзників у боротьбі проти Вірменії за Нагірний Карабах. Вірменсько-азербайджанський конфлікт вимагав негайного залучення турецьких військових спеціалістів для підготовки військових кадрів республіки, адже Росія неофіційно підтримувала Єреван. В азербайджанському суспільстві поширювалася думка, що Туреччина повинна не тільки надавати підтримку Баку, а й вирішувати за нього наявні проблеми. Туреччина не відмовляла у такій допомозі, але виявляла обережність.

Так, під час першої фази нагірно-карабаського конфлікту Анкара всебічно підтримувала Баку і погрожувала агресією Вірменії, але не надавала Азербайджану безкорисної допомоги, а прагнула перетворити його на свій *геополітичний буфер на Сході*. Доки йшли військові дії на карабаському фронті, Анкара не пов'язувала себе з Баку союзницькими відносинами, хоча він, у політичному плані, чекав від неї значно більшого. За президента А. Ельчибея Азербайджан відверто орієнтувався на Туреччину й готовий був стати її молодшим партнером у Закавказзі. Наприклад, у червні 1992 р. напередодні президентських виборів Ельчибей заявив: «В Азербайджану з Туреччиною особливі родинні відносини. Наші народи близькі за мовою, культурою, менталітетом, і, звичайно, Туреччина буде займати головне місце у зовнішній політиці республіки. Економічні відносини з Росією будуть підтримуватися, але ми проти вступу до СНД». Г. Алієв, який у 1993 р. з'явився в блокованому з боку Вірменії та Ірану Нахічевані, звернувся за допомогою до Анкари. Для встановлення зв'язку між державами через ріку Араз було збудовано міст, який став єдиним елементом, що з'єднував дві сусідні держави².

Однак намагання копіювати політику Анкари у створенні держави-нації, загрозувало Азербайджану втратою державно-національної ідентичності, витісненням груп тюркського походження з адміністрації й провідних галузей економіки, а також зростанням самосвідомості іранських і дагестанських етносів. Проблема полягала не в тому створювати чи не створювати державу-націю, а у виборі – Азербайджан це держава азербайджанців чи держава турків. Азербайджанська еліта, що мала і має, переважно курдські, іранські та дагестанські корені розуміла це, а тому противилася таким тенденціям.

У лютому 1994 р. відбувся перший візит до Туреччини Г. Алієва як глави держави. Виступаючи у Великому національному зібранні (парламенті) Турецької Республіки (ТР), він заявив, що двосторонні відносини з Туреччиною завжди будуть пріоритетними у зовнішній політиці Азербайджану, який готовий розвиватися за турецькою політичною та соціально-економічною моделлю, але потрібний час для розв'язання завдань, що стоять перед республікою³. Тоді між двома державами були укладені договір «Про дружбу і співробітництво», угода про створення змішаних робочих груп з урегулювання прикордонних питань, а також угоди про захист інвестицій, про уникнення подвійного оподаткування та про співпрацю у сільському господарстві⁴.

Анкара відстоювала інтереси Азербайджану на міжнародній арені, а взаємна зацікавленість держав дозволила їм протягом 1997-1998 рр. визначити головні контури, напрямки і стиль співробітництва. У травні 1997 р. під час офіційного візиту Г. Алієва до Туреччини було підписано дев'ять документів, найважливіший з них – Декларація про поглиблення стратегічної співпраці між Азербайджанською й Турецькою Республіками.

Окрім єдиних етнічних коренів, релігії та культури Азербайджан і Туреччина мали і мають багато інших чинників, які стимулюють розвиток між ними стратегічних відносин. Це, зокрема, подібні геополітичні інтереси, образ єдиного «ворога», спільні партнери на міжнародній арені та аналогічні вектори зовнішньої політики, а також потенційно єдина ідеологія⁵.

Як головні, так і другорядні напрями зовнішньої політики Азербайджан здійснював з урахуванням інтересів та за згоди Туреччини. У турецькому істеблішменті теж не існує розбіжностей щодо пріоритетності співпраці з Баку. Військові кола Туреччини постійно виступають за розширення військово-політичного співробітництва. Так, під час перебування при владі в ТР ісламської партії «Благоденство» зроблено спробу посилити безпосереднє втручання у процеси на Південному Кавказі⁶.

У результаті у 1998 р. президенти Г. Алієв і С. Демірель досягли домовленості щодо стратегічної співпраці між двома державами у зовнішній політиці, зокрема, у формуванні й здійсненні геоекономічних проектів, військовому плануванні та виробництві. Немаловажну роль у зміцненні стратегічного співробітництва між Баку і Анкарою зіграли дружні особисті стосунки Г. Алієва і С. Деміреля. Глави двох держав використовували навіть незвичну протокольну форму, називаючи один одного «дорогий друг і брат». За розвиток дружніх і братерських взаємовідносин між двома народами і державами у 1999 р. Г. Алієв був нагороджений «Міжнародною Ататюркською Премією Миру», а С. Демірель орденом «Істіглал» – вищою нагородою Азербайджану. Правда, песимісти стверджували, що дружба між Азербайджаном і Туреччиною – це всього лише дружба президентів.

Восени 1999 р. в Анкарі й Стамбулі за участі президентів Азербайджану й Туреччини були підписані дві важливі декларації. Перша стосувалася регламенту транспортування енергоресурсів Каспію на міжнародні ринки за маршрутом Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД), а друга – будівництва трубопроводу БТД.

За даними МЗС Туреччини, протягом 1991–1999 рр. було підписано понад 100 турецько-азербайджанських угод про співпрацю в економічній, культурній та інших галузях⁷. Як наслідок, Баку став головним союзником Анкари у регіоні. За словами Г. Алієва, «Туреччина – братська країна, ми дві країни одного народу»⁸.

У плані недопущення військово-політичного альянсу Туреччини й Азербайджану Москва мала союзників – Іран, Грецію й Вірменію. Так, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Греція у Вірменії Панайотис Зографос з цього приводу заявив, що реалізації ідеї про створення військово-стратегічного пакту між Туреччиною, Грузією та Азербайджаном (з перспективою його поширення на Центральну Азію) може призвести до формування в регіоні контрвісі за участі Москви, Тегерана, Єревана й, можливо, Афін⁹.

Водночас серед турецьких політиків, у тому числі й офіційних діячів, існувала ідея більш тісного об'єднання тюркомовних народів. Чимало високопосадових осіб цієї країни робили спроби форсувати ідеї пантюркізму. Найяскравішою фігурою щодо цього був державний міністр Туреччини, відповідальний за зв'язки з тюркомовними державами СНД, Абдулхаллюк Чей, який на початку 2000 р. запропонував створити так звану Тюркську співдружність. Це викликало негативну реакцію Росії, яка розцінила пропозицію як заклик до реабілітації "Великої Османської імперії". МЗС РФ критикувало ідею турецького міністра щодо створення замкнутого співтовариства на етнічній основі, стверджуючи, що воно «не сприятиме зміцненню співпраці і взаємопорозумінню у Центральній Азії та Закавказзі». Разом з тим, Москва висловила сподівання, що «подібний образ мислення не відображає позицій турецького керівництва».

Однак, незважаючи на заяви Кремля, 29 січня 2000 р. А.Чей представив перші конкретні пропозиції, спрямовані на реалізацію проекту Тюркської співдружності. Він наголошував на тому, що тюркомовним республікам СНД, передусім, потрібно змінити свої економічні законодавства, які, за його словами, базуються на російських стандартах. Чей також запропонував створити арбітражну комісію між Туреччиною, Азербайджаном, Казахстаном, Киргизією, Туркменистаном та Узбекистаном і розробити спільну стратегію залучення іноземних інвестицій. Отже, Анкара бралася за економічну сторону реалізації своєї ідеї¹⁰.

Президент Азербайджану Г.Алієв був прихильником такої Тюркської співдружності, в якій кожна держава зберігала б повну незалежність. Об'єднання тюркомовних держав, з його погляду, необхідно для спільного обстоювання їх інтересів на світовій арені.

У 2000 р. поява нових президентів у США, Росії та Туреччині дещо змінила взаємовідносини Азербайджану з цими державами. Зокрема, загальмувала реалізацію ідеї

«Тюркської співдружності», але посилила серед частини азербайджанського населення прагнення об'єднатися з Туреччиною в єдину державу. В офіційних азербайджансько-турецьких відносинах настав період похолодання або так званий «постдемірелівський синдром». Однією з його причин стала підтримка экс-президента Азербайджану А. Ельчибея представниками трьох політичних партій Туреччини, що входили тоді до правлячої урядової коаліції країни – правої Партії національного руху (МНР), консервативної «Партії Вітчизни» та «Партії вірного шляху». Вони вбачали у ньому наступника Г.Алієва і політика здатного реалізувати ідею об'єднання двох держав. Навесні 2000 р. майже після семи років перебування під домашнім арештом в Нахічевані Ельчибей вийшов з політичної ізоляції й відразу прибув до Анкари на особистому літаку заступника МНР Мехмета Джейлана. В аеропорту його зустрічав міністр транспорту Туреччини Еніс Оксюз, теж член цієї партії. З экс-президентом Азербайджану зустрічались віце-прем'єр уряду Туреччини, голова МНР Девлет Бахчели та інші члени турецького уряду й націоналістичної партії: міністр оборони Сабахатін Чакмакоглу, міністр охорони здоров'я - Осман Дурмус і держміністр А.Чей – автор і активний пропагандист ідеї створення Тюркської співдружності¹¹.

Зацікавленість Ельчибеєм з боку турецької еліти пояснюється тим, що він виступав не лише за формування Тюркської співдружності, а й за створення азербайджансько-турецького міждержавного об'єднання. Перебуваючи в Анкарі напередодні VI саміту глав тюркомовних держав (квітень 2000 р.), Ельчибей не лише закликав турків допомогти Баку звільнити Нагірний Карабах від вірменської агресії, а Південний Азербайджан від іранської окупації, а й, вкотре, заявив про «звичайне право усіх турків» створити єдину державу у складі сучасних – Туреччини, Азербайджану й Південного (іранського) Азербайджану. «40 мільйонів азербайджанських турків і 70 мільйонів анатолійських повинні об'єднатися і створити 110-млн. державу – могутній регіональний гігант, з яким мав би рахуватися весь світ»¹². Однак цю ідею не підтримував діючий президент Г.Алієв, а підтримка опозиційного экс-президента Азербайджану офіційними представниками влади Туреччини стала чинником погіршення міждержавних азербайджансько-турецьких відносин.

Офіційно в Анкарі А. Ельчибей проходив лікувальний курс, а на переконання турецьких і азербайджанських експертів, керівництво партії МНР запросило його для «реабілітації» політичного потенціалу экс-президента та з метою підкреслити бажання турецьких націоналістів бачити Ельчибея майбутнім президентом Азербайджану після завершення правління Г. Алієва в 2003 р. Ще одним доказом цього були приватні обіди Ельчибея з двома ключовими фігурами турецького політичного олімпу – головою партії «Вірний шлях» Тансу Чіллером і керівником «Партії Вітчизни» Месутом Йилмазом. Прийом, який влаштували турецькі офіційні особи экс-президенту РА, викликав невдоволення правлячого в Азербайджані режиму і, зокрема президента Г.Алієва. Усвідомлюючи загрозу можливого міждержавного скандалу, офіційні представники Анкари заявили, що турецькі керівники зустрічалися з Ельчибеєм як «старі друзі», а не державні особи. Але, незважаючи на це, відбулось помітне охолодження відносин між Баку і Анкарою. Адже Ельчибей очолював Демократичний конгрес Азербайджану, який об'єднав усі головні опозиційні партії країни, а також керував загальнонаціональним рухом «За виборчу реформу і демократичні вибори». Місцеві експерти вважали, що сили, які підтримували А. Ельчибея, могли розраховувати на відносний успіх на парламентських виборах 2000 р.¹³.

Разом з тим, через кілька днів після заяви Ельчибея на VI саміті тюркомовних країн у Баку депутат Міллі меджлісу Азербайджану Нізамі Джафаров, який очолював

азербайджансько-турецьку групу з міжпарламентської співпраці, запропонував главам законодавчих органів країн учасниць створити *єдиний парламент тюркських держав*. Автор ініціативи підкреслив, що ідея належить азербайджанській стороні, що свідчило про бажання Баку грати роль одного з лідерів «тюркського братства», яке мало підготувати ґрунт для створення Співдружності тюркомовних держав (так званого «Великого Турану»), а не об'єднання Азербайджану з Туреччиною. Пропозиція Н. Джафарова, члена правління правлячої в Азербайджані партії, підтверджувала думку про актуальність пантюркізму. Адже він пропонував створити не «міжпарламентську асамблею» представників парламентів тюркських країн, а єдиний тюркський меджліс. Карта Тюркської співдружності охоплює території від Балкан до Тихого океану, від Уралу до Близького Сходу. У просторі своїх інтересів пантюркісти бачать Албанію, Косово, Боснію і Герцеговину, Крим, Поволжя, республіки Північного Кавказу, всю Центральну Азію, Схід Закавказзя, включаючи частини Вірменії і Грузії, північ Іраку та Ірану, частину Афганістану, північно-західний Китай з Уйгурським округом. За словами депутата, єдиний законодавчий орган має об'єднувати депутатів від усіх тюркомовних народів, які проживають у різних країнах світу. Проміжною стадією на шляху формування тюркського парламенту мало стати створення «консультативної ради тюркських народів». Йшлося про народи, а не про держави. Тобто майбутній парламент повинен стати реальним чинником *законодавчої влади* не лише в Туреччині, Азербайджані, Казахстані, Киргизії, Туркменістані й Узбекистані, а й на територіях, населених тюркськими меншинами цілої низки слов'янських і арабських держав, а також Грузії, Ірану, Китаю та Афганістану. Проте багато країн були незацікавлені в реалізації цієї ініціативи. Тому Джафаров зазначав, що втілення його планів у життя може затягнутися на десятиліття, але у будь-якому випадку необхідно досягти їх реалізації, оскільки цього вимагають інтереси тюркомовних держав і процеси, що відбуваються у світі¹⁴.

Ініціатива Баку щодо створення тюркського парламенту підтверджувала єдність поглядів частини політиків Анкари й Баку на подальший розвиток тюркомовного співтовариства.

Однак, ідея єдиної азербайджансько-турецької держави мала багато прихильників і серед значної частини населення РА. Цьому також сприяли зміни в азербайджансько-російських взаємовідносинах, зумовлені приходом до влади в Росії В.Путіна. Відомо, що особисті стосунки між Б. Єльциним і Г. Алієвим не склалися і мали неприязний характер, адже політика першого російського президента базувалася більше на експромтах, а також – на особистих симпатіях і антипатіях. Тому з появою прагматичного В.Путіна в Азербайджані сподівалися, що новий російський керівник проводитиме стосовно Азербайджану більш реалістичну політику. До того ж у нього з Алієвим спільне професійне минуле, обидва колишні високопоставлені співробітники КДБ СРСР, що вважалося немаловажним.

Як наслідок, 2000 р. не вдалося реалізувати проект Кавказької стратегічної вісі, під питанням знаходився проект будівництва нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, а Г. Алієв схилився до більш тісної співпраці з Росією. 20 червня 2000 р. він брав участь у Московській зустрічі глав кавказьких держав, яка започаткувала міждержавну організацію «Кавказька четвірка» (Росія, Азербайджан, Грузія, Вірменія). Офіційний Баку наголошував на готовності зблизитися з Москвою за умови отримання від неї певних дивідендів. Зокрема, розглядалася можливість імпорту до республіки російського газу й відмова від аналогічних пропозицій з боку Ірану й Туркменістану.

Улітку 2000 р. в азербайджанській столиці схвалили налагодження контактів між адміністрацією Г.Алієва і Радою безпеки Росії. У зближенні з Кремлем була також

зацікавлена значна частина азербайджанців, передусім заробітчани, які працювали в Росії, та їхні близькі.

Восени 2000 р. розчарування частини азербайджанської громадськості у можливостях і бажаннях Заходу реально допомогти республіці зростали пропорційно поширенню проросійських настроїв і зацікавленості розвитком азербайджансько-російських відносин. Моніторинг преси, проведений фондом стратегічних досліджень у період від 1 листопада 2000 р. до 9 січня 2001 р. показав, що азербайджанська преса стала набагато лояльнішою до Росії. Це стосувалося навіть тих друкованих видань, що традиційно займали антиросійські позиції. Водночас проросійські настрої викликали невдоволення у прихильників об'єднання з ТР, які вбачали небезпеку для країни у посиленні російського впливу в регіоні. Усе це сприяло розколу в азербайджанському суспільстві.

Окрім поліпшення взаємовідносин з Москвою ще одним чинником, що посилив неофіційне прагнення частини жителів Азербайджану до об'єднання з ТР, була заява новообраного у 2000 р. президента США Дж.Буша-молодшого про доцільність транспортування каспійської нафти на світовий ринок територією Росії та Ірану і про можливість участі Вірменії у реалізації цих проєктів. В Азербайджані це спричинило шок. Чимало політиків стали звинувачувати владу у бездумній орієнтації на Вашингтон. А дані соціологічного опитування, проведені у грудні 2000 р., засвідчили, що майже 82% населення Азербайджану вважали Туреччину головною дружньою державою, понад 30% назвали США (через місяць уже 18%), Грузію і Росію – 16%, Іран – 11%, Україну – 10% , Німеччину – 4%, Великобританію – 3,5%; і Францію – 2,5%.

Отже, поліпшення стосунків з Росією також сприяло активізації прихильників ідеї об'єднання двох тюркських держав. Окрім А. Ельчибея її активно пропагував колишній державний радник президента з питань зовнішньої політики, а тоді відомий у республіці політолог Вафа Гулузаде. Він прямо заявляв про необхідність вступу Азербайджану до складу Туреччини, що буде повністю відповідати інтересам обох країн. На його думку, об'єднання сприятиме розв'язанню всіх азербайджанських проблем, серед них й карабаської. Гулузаде вважав, що Азербайджан жертва геополітичних інтересів Росії, яка нині прагне, передусім відділити Азербайджан від Туреччини. Росія свого часу відторгла регіон Зангезура, тим самим відірвала Нахічевань від основної території держави, а весь Азербайджан від Туреччини. Тепер руками Вірменії Москва хоче окупувати Нахічевань, яку блокують Єреван і Тегеран. Це дало б можливість їй географічно відірвати Азербайджан від Туреччини, знищити між ними всі сухопутні шляхи. Щоб не допустити розвитку такої ситуації, необхідно об'єднати дві держави. Тоді турецькі й натовські війська змогли б забезпечити безпеку і територіальну цілісність Азербайджану та Нахічевані зокрема. Поки цього не станеться Азербайджан не буде повноцінною суверенною державою. Адже навіть чотири резолюції РБ ООН з карабаського конфлікту з вимогою виведення збройних сил Вірменії з усіх окупованих азербайджанських територій залишаються нереалізованими¹⁵.

В адміністрації президента Азербайджану відхрещувалися від заяв Гулузаде та інших членів його команди (у тому числі колишнього глави азербайджанського МЗС Тофіга Зульфугарова), зазначаючи, що з моменту відставки вони ніколи не з'являлися в президентському палаці й не мали можливості спілкуватися з Г.Алієвим. Останній, як уже зазначалося, зберігаючи і зміцнюючи співробітництво з Туреччиною, не розглядав всерйоз ідеї об'єднання двох держав¹⁶. Гаслом, яке відображало його бачення азербайджансько-турецьких стосунків було «Один народ – дві держави».

Своєю чергою, в Туреччині також чимало політиків та експертів заговорили про можливе посилення позицій Росії у регіоні Каспійського басейну, одним із наслідків якого

могло стати витіснення ТР з каспійських транспортно-енергетичних проєктів. Тому новий президент республіки А. Сезер, якого на відміну від С. Деміреля більше цікавила проблема входження Туреччини до складу Європейського союзу і демократизація країни, аніж політичні та економічні процеси на Кавказі і, який мав чимало особистих рис (строгість, замкнутість характеру, прихильність законності й демократії тощо), що помітно відрізняли його від С. Деміреля, свій перший офіційний візит у липні 2000 р. здійснив до Баку. Тим самим він підкреслив пріоритетність Азербайджану і всього Каспійського регіону у зовнішній політиці Анкари. Головною метою візиту було намагання закріпити домінуючу роль Туреччини у цій республіці, яку Анкара завжди розглядала як "першу ланку" у системі тюркського світу. Окрім того, А. Сезер хотів довести, що стратегічне партнерство двох країн не залежить лише від характеру взаємовідносин між главами держав. Виступаючи в азербайджанському парламенті він зазначив, що розглядає Азербайджан як свого союзника в Кавказькому регіоні і, що співробітництво Азербайджану з державою, яка займає 16 місце у світі за розмірами економіки, вигідно обом країнам¹⁷. Основною темою переговорів був проєкт будівництва експортного трубопроводу Баку-Джейхан.

Візит проходив у період посилення серед частини населення Азербайджану протурецьких настроїв, які супроводжувалися відкритими закликами до об'єднання з Туреччиною¹⁸.

У березні 2001 р. президент Азербайджану Г. Алієв відвідав Туреччину, щоб покласти край взаємним звинуваченням і неприхованій напрузі та започаткувати новий, більш якісний, етап у взаємовідносинах між двома державами. Під час переговорів узгоджували карабаську проблему і питання турецько-вірменських взаємовідносин. Г. Алієв виступив у парламенті ТР, де висловив невдоволення пасивністю Анкари у складі Мінської групи (МГ) ОБСЄ, яка займається врегулюванням карабаського питання, і виразив сподівання на більше зближення позицій Анкари й Баку в протистоянні претензіям Єревана. Своєю чергою, А. Сезер підтвердив офіційну позицію своєї країни і заявив, що дипломатичні відносини з Вірменією можливі тільки за умови повернення нею окупованих територій Азербайджану. Загалом візит вважався успішним. Уже в перший день було підписано дев'ять угод, зокрема, домовленість про продаж азербайджанських енергоносіїв Туреччині¹⁹. Отже, Г. Алієв і А. Сезер прийняли й примирилися з новими правилами гри кожної зі сторін, тим самим подолали так званий «постдемірелівський синдром».

Того ж року укладено договір про розширення співпраці між оборонними відомствами двох країн, який Єреван оцінив як дипломатичні маневри перед переговорами в Кі-Уесте.

Разом з тим, Анкара дала Алієву зрозуміти, що іділічний період турецько-азербайджанських відносин вичерпався. Виступаючи з позицій сильного і впливового партнера, Туреччина нагадала Азербайджану про необхідність дотримуватися принципу поваги старших, нехай навіть братів. А. Сезер заявив, що нині, коли Єреван намагається провести обговорення питання про геноцид вірмен у парламентах низки держав, політичні курси Туреччини та Азербайджану повинні як ніколи взаємно доповнювати й підтримувати один одного. Анкара була занепокоєна майже нейтральним ставленням Баку до офіційного визнання і засудження Францією геноциду вірмен. Правда, частина турецької політичної еліти загалом визнала таку політику Г. Алієва доцільною в інтересах Азербайджану, зазначивши, що Анкарі є чому повчитися у Баку. Прихильники привнесення елементів жорсткого прагматизму в турецьку зовнішню політику вважали, що Туреччина не може бути більш проазербайджанською, ніж Азербайджан протурецьким. Вони підкреслювали, що реалізація цього принципу допоможе Анкарі

більш ефективно захищати власні державні інтереси. Зміна підходів у зовнішній політиці Туреччини зумовлювалася тодішньою економічною кризою в країні, яка змушувала її реально оцінювати свої можливості.

Туреччина подібно Росії стала надавати пріоритет економічній складовій у регіональній політиці й формувала свою зовнішню політику за принципом жорсткого прагматизму. Характерним щодо цього став відхід тодішнього президента Туреччини від установленної його попередником традиції «особливо теплого прийому» Г. Алієва. Зустрічати свого азербайджанського колегу А.Сезер не поїхав, а відправив до аеропорту Анкари одного із своїх держміністрів – ідеолога та ініціатора формування Тюркської співдружності – А. Чея.

Та, незважаючи на перехід від братських до прагматичних відносин, Анкара продовжувала активно підтримувати правлячий нахічеванський клан, особливо після смерті в серпні 2000 р. А. Ельчибея й розколу НФА. Так, вона схвально поставилася до кандидатури Ільхама Алієва (сина президента) на вищу державну посаду. У 2003 р., коли тяжко захворів Г. Алієв, турецьке керівництво схвалило ідею «династичної передачі влади», а сам Алієв-старший після екстреної госпіталізації від 8 липня 2003 р. протягом трьох тижнів проходив лікування у військовому шпиталі Туреччини «Гюльхані». Тодішній міністр закордонних справ Туреччини Гюль підкреслив, що «Баку має достатньо багатий досвід плюралізму, щоб провести зміну влади найбільш доцільним і безпечним способом»²⁰. Анкара виходила з того, що збереження політичної стабільності в Азербайджані завжди було для неї значимішим за підтримку політичного плюралізму. Правда, єдності поглядів серед правлячої турецької еліти все ж не було. В її середовищі підтримку знаходив не лише клан Алієвих, а й чимало опозиційних азербайджанських політиків. Зокрема, партія «Ені Мусават» і її лідер Іса Гамбар, якого в Туреччині підтримував націоналістичний рух. Тоді на турецькому телеканалі «Star» було заявлено, що Анкара не хотіла б мати у майбутньому проблеми у співпраці з Азербайджаном і вірить у політичний потенціал партії «Ені Мусават». Окрім того, турецька преса, загалом, оцінювала І. Алієва як людину далеку від ідеалів тюркського світу²¹.

У турецьких ЗМІ дуже часто замість слів «узбек», «киргиз», «татарин», «азербайджанець» вживається словосполучення узбецький, киргизький, кримський та азербайджанський турок. У турецькій мові навіть з'явилося нове поняття – «зовнішні турки»²².

Під час X міжнародного тюркського курултаю (з'їзду) і менш представницького, але більш високого за рівнем 8-го саміту глав тюркських держав (у листопаді 2006 р. в турецькій Анталії) голова турецького уряду Ердоган знову закликав учасників створити Співдружність тюркомовних країн для їх економічної інтеграції й виступів на міжнародній арені з єдиною позицією. Він зазначив: «Історія представляє нам унікальний шанс для об'єднання зусиль наших країн, які мають спільні культури та історичні корені. Населення регіону не може дозволити собі такої розкоші – просто сидіти і чекати, спостерігаючи за подіями на світовій арені. Або ми станемо суб'єктом світової політики, або її об'єктом»²³. Турецький прем'єр, передбачаючи можливі звинувачення Анкари у пантюркізмі й пансламізмі, заявив: «Є співдружності франкомовних, англословних та іспаномовних країн. Чому б і нам не створити свою Співдружність. Нам потрібно заново переписати нашу спільну історію і викладати її в наших школах»²⁴. Він також закликав тюркські держави, передусім Азербайджан і Казахстан, й общини діяти «єдиним фронтом» в енергетичній галузі. Такі транснаціональні проекти транспортування

енергоресурсів, як Баку–Тбілісі–Джейхан і Баку–Тбілісі–Ерзурум уже створили, з його погляду, добру основу для спільних дій тюркських держав і общин.

Водночас Президент Казахстану Н. Назарбаєв ініціював створення Міжпарламентської асамблеї тюркомовних держав, підтвердивши свою зацікавленість у повномасштабній співпраці тюркських країн. Він зазначив, що раніше на подібних зустрічах було висловлено чимало пропозицій, приймалися важливі рішення, але вони, на жаль, у багатьох випадках не були реалізовані і відкладалися на майбутнє. Нова структура стала б конкретним механізмом розв'язання цих проблем і подальшого розвитку взаємовигідної співпраці²⁵. Президент Назарбаєв підкреслив необхідність розширення політичних, економічних і культурних зв'язків тюркомовних країн. Він відзначив готовність Казахстану до проведення спільних з тюркомовними державами досліджень у космічній галузі²⁶.

На засіданні курултаю виступила дочка А. Тюркеша – професор Умай Тюркеш-Гюнай. Вона представила делегатам форуму свою книгу «Історія турок. З минулого у майбутнє».

Рішення Х курултаю були конкретизовані, закріплені, а також отримали розвиток у підсумкових документах XI тюркського курултаю (вагфу) Дружби, Братства і Співробітництва, який уперше за всю свою історію відбувся в Баку у листопаді 2007 р.

На церемонію відкриття було запрошено 550 представників від 30 країн, а також члени Координаційної ради азербайджанців світу, які проживають за кордоном. Учасники з'їзду відвідали могилу Г. Алієва, Алею шахідів і пам'ятник, споруджений на честь турецьких солдат²⁷.

Головна мета з'їзду – через партнерство і взаємодію у різних сферах об'єднати і перетворити народи і країни тюркського світу в єдину спільноту, щоб набути гідне місце у світі й спрямувати спільні зусилля на розв'язання проблем кожного члена цієї спільноти. На з'їзді экс-президент Туреччини С.Демірель закликав пострадянські тюркомовні країни швидше переходити до демократичних систем, а Туреччину – усунути проблеми у сфері демократизації. На його думку, на цьому шляху тюркські народи не повинні втрачати терпіння, віри, єдності, а мають гордитися своєю приналежністю до тюркського світу».

Його підтримав Президент Азербайджану І. Алієв, який наголосив, що тюркські народи і держави завдяки об'єднанню своїх можливостей і зусиль можуть стати сильнішими. Зокрема, в інтересах тюркського світу вони повинні ефективно використовувати наявні великі нафтогазові запаси. За словами голови комісії з економічної політики Міллі меджлису Азербайджану З. Самедзаде, об'єднання тюркомовних країн прискорить їхній економічний розвиток й розв'язання проблем. Як доказ він навів приклади реалізації спільних проектів світового значення, такі як нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан, газопровід Баку–Тбілісі–Ерзурум, залізниця Баку–Тбілісі–Карс, а також успішну економічну співпрацю між Азербайджаном й Туреччиною та розвиток дружби й братерства між двома країнами.

Хоча на з'їзді не знайшла належної підтримки ідея створення спільної мови для полегшення спілкування тюркських народів, його учасники все ж домовилися створити спільний алфавіт для тюркомовних країн, а також надавати допомогу навчальними посібниками тюркомовним народам, які проживають у Росії, Україні, Молдові, Македонії, Болгарії, Іраку й Грузії, запобігти перейменуванню тюркських топонімів, здійснювати популяризацію тюркських мов в Інтернеті тощо. Голова об'єднання письменників Азербайджану Анар зазначив, що кожен тюркомовний народ має зберегти свою мову, вивчаючи при цьому турецьку як мову міжнародного спілкування²⁸.

З'їзд запропонував виробити *принципи* співпраці тюркських діаспор європейських країн, формування *об'єднання тюркських держав* і створення координаційного органу. Було визначено першочергові завдання – створити Парламентську асамблею тюркомовних країн за участі Грузії, економічний союз за аналогом ОПЕК, Академію наук тюркського світу, біографічну та історичну енциклопедії, тюркську електронну бібліотеку, форум НПО тюркомовних країн, єдину арбітражну систему правосуддя²⁹.

Разом з тим, з'їзд у Баку мав важливе морально-політичне значення для тюркського світу. Його учасники підійшли до практичної реалізації ідеї про формування постійно діючих органів, які зможуть не тільки готувати і проводити саміти і курултай тюркомовних держав і громад, а й практично реалізовувати їх рішення із залученням ресурсів державних відомств. XI курултай мав вагоме значення й для Азербайджану, який, зміцнивши свої позиції на Південному Кавказі та на світовому енергетичному ринку, прагне не тільки інтегруватися у тюркський світ, а й відігравати у ньому одну з провідних ролей.

Незважаючи на те, що спільна заява, схвалена на Бакинському з'їзді, і положення резолюції, винесені на його порядок денний з ініціативи Туреччини й Азербайджану, мали рекомендаційний характер, 22 лютого 2008 р. у Туреччині відбулося перше засідання Міжпарламентської Ради тюркомовних держав, на якому віце-спікери чотирьох держав – Азербайджану, Туреччини, Казахстану і Киргизстану підписали протокол про намір створити Парламентську асамблею тюркомовних держав (ПАТД або ТЮРКПАМ). Туркменистан й Узбекистан не прислали своїх представників через розбіжності з Туреччиною у робочій групі по створенню ПАТД, яка засідала в Астані. Анкара мала також розбіжності з Казахстаном і Азербайджаном стосовно створення Секретаріату асамблеї. Останні дві держави виступають проти розміщення Секретаріату у Туреччині, натомість пропонують місцем його перебування свої столиці, намагаючись таким способом обмежити домінування ТР в Асамблеї³⁰.

У підписаному чотирма державами документі визначено підготовчі заходи зі створення ПАТД³¹. На зібранні обговорювалася Президія Ради, склад, умови членства, робочі мови та інші організаційні питання. Для формування Парламентського об'єднання тюркомовних країн, посилення між ними взаємовідносин, узгодження політичних поглядів, розширення обміну досвідом і здійснення спільних проектів було створено Міжпарламентську Раду. На її засіданні вироблено проект Статута Міжпарламентського меджлісу тюркомовних держав. Стаття 10 документа передбачає участь у роботі ТЮРКПАМ як спостерігачів депутатів парламентів країн, які розмовляють тюркськими мовами, але не є членами ТЮРКПАМ. Домовленість про створення ПАТД є відкритою для участі тюркомовних держав, які не були представлені в Анталії. Згідно зі ст. 12 статуту ПАТД угода відкрита для підписання законодавчими органами усіх тюркомовних держав і набирає чинності за умови її ратифікації хоча б трьома парламентами країн-учасниць.

Таким чином, в Анталії зроблено ще один практичний крок на шляху створення політичного союзу тюркських держав. При цьому, на думку експертів, за зразок братимуться відповідні структури Євросоюзу. Оскільки відсутність Туркменистану й Узбекистану ускладнює реалізацію цих планів, Анкара вдаватиметься до різних дипломатичних заходів для залучення цих держав до роботи в ПАТД.

Паралельно ведеться робота над створенням Ради аксакалів (старійшин) і секретаріату. Роботу по формуванню ПАТД заплановано продовжити на Бакинському саміті голів держав тюркомовних країн у 2009 р.³².

Отже, після здобуття незалежності Азербайджан не перетворився у зону суперництва між Тегераном і Анкарою. Незважаючи на те, що 70% населення РА належить до мусульман-шиїтів, мовний, етнічний, культурний, а також соціально-економічний і політичний чинники сприяли односторонній орієнтації політичних лідерів Азербайджану на Анкару. Уже в період здобуття незалежності програма НФА базувалася на засадах культурного пантюркізму, сформований керівництвом Туреччини, а деякі з них навіть виступали за об'єднання з нею в єдину державу. Однак, більшість азербайджанської еліти обстоювала ідею створення незалежної Азербайджанської республіки, яка включала б до свого складу всі землі, населені азербайджанцями, з-поміж них й північного Ірану. Такі ідеї покладені в основу ідеології «паназербайджанізму» або «паназеризму», популярної у республіці на початку 1990-х років. Разом з тим, *паназербайджанізм*, будучи складовою частиною *агресивного пантюркізму*, заважав не лише розвитку азербайджансько-іранських, а й азербайджансько-турецьких взаємовідносин. Та, незважаючи на це, ворожі відносини Баку з Іраном, недобросусідські з Росією, а також війна проти Вірменії за Нагірний Карабах посилювали не лише протурецьку орієнтацію Баку, а й ідею об'єднання Азербайджану з Туреччиною.

Зі свого боку Анкара, на початку 90-х років минулого століття, розглядала Азербайджан як другу турецьку державу, так звану міні-Туреччину, що рухалася аналогічним шляхом суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку. Однак президент Г.Алієв й азербайджанська еліта, переважно курдського, дагестанського й іранського походження, були проти об'єднання.

За правління Г.Алієва і С.Деміреля міждержавні азербайджансько-турецькі взаємовідносини набули характеру стратегічного партнерства. Обидві держави, маючи одна для одної важливе геополітичне й гео економічне значення, здійснювали взаємну підтримку на міжнародній арені, зокрема у протистоянні з Вірменією. Однак, для реалізації спільних транснаціональних транспортних та енергетичних проектів і обстоювання національних інтересів, зусиль двох держав виявлялося недостатньо. Виходячи з цього, вони прагнули реалізувати ідею регіонального військово-стратегічного союзу або так званої «Кавказької стратегічної вісі», але під тиском Москви, Тегерана й інших держав змушені були відмовитися. Тоді набула поширення більш реалістична ідея – створення, на зразок СНД, Співдружності тюркських суверенних держав. Однак, на початку 2000 р., частина азербайджанського населення на чолі з опозиційним експрезидентом А.Ельчибеєм, не відкидаючи загалом ідеї Тюркської співдружності, першочерговим завданням знову вважала об'єднання Азербайджану й Туреччини в єдину державу для захисту спільних національних інтересів на міжнародній арені, зокрема у протистоянні з Вірменією, Іраном і Росією. Цей чинник, а також залишення посади президента С.Демірелем і підтримка правими турецькими політиками експрезидента А.Ельчибея, як наступника Г.Алієва, спричинили недовіру в азербайджансько-турецьких взаємовідносинах або так званий «постдемірелівський» синдром. Його посилювало покращення взаємовідносин Баку з Москвою після приходу до влади Путіна, розчарування азербайджанців у підтримці США та більш прагматична й проєвропейська політика нового президента Туреччини А.Сезара. «Постдемірелівський» синдром характеризувався взаємними звинуваченнями Баку й Анкари, зокрема щодо недостатньої підтримки на міжнародній арені, відповідно у Нагірно-Карабаському конфлікті та питанні стосовно визнання геноциду вірмен. Наслідком синдрому стало формування азербайджансько-турецьких взаємовідносин на більш прагматичній основі.

Тоді офіційний Баку як противник об'єднання двох держав, став активно підтримувати плани Анкари щодо створення Тюркської співдружності, запропонувавши

для початку сформувати єдиний парламент (меджліс) тюркських держав. Смерть А.Ельчибея в середині 2000 р. позначилася на розкладі сил і внутрішньополітичній ситуації Азербайджану загалом. Вона дещо заспокоїла прихильників об'єднання й, певною мірою, сприяла нормалізації взаємовідносин з Туреччиною. Доказом цього стала підтримка офіційною Анкарою кандидатури І.Алієва на посаду президента Азербайджану в 2003 р., незважаючи на те, що в Туреччині його вважали далеким від ідеалів тюркського світу.

Разом з тим, озвучені у 2000 р. ідеї формування Співдружності тюркських держав і тюркського парламенту через внутрішньополітичні проблеми розвитку Азербайджану й Туреччини, а також слабку зацікавленість центральноазіатських держав залишалися незатребуваними впродовж п'яти наступних років. У 2006 р. їх реанімував турецький прем'єр-міністр Ердоган, а президент Казахстану трансформував азербайджанську ідею тюркського парламенту у Міжпарламентську асамблею тюркомовних держав.

Азербайджан активно підтримував ідеї формування Співдружності й Міжпарламентської асамблеї. Як наслідок, уперше за всю історію проведення тюркських курултаїв останній, одинадцятий, відбувся не в Туреччині, а в Баку. Це також свідчило як про зацікавленість цієї країни у формуванні такого об'єднання, так і про зростання її впливу та авторитету на міжнародній арені й зокрема серед країн тюркського світу. У новому об'єднанні Баку, як і Астана, не збирається грати роль молодшого брата Анкари, а тому виступає проти розміщення Секретаріату Асамблеї в Анкарі чи Стамбулі. Все це є доказом того, що І.Алієв продовжує втілювати в життя політику свого батька щодо характеру й принципів взаємовідносин з Туреччиною та іншими тюркськими державами.

Разом з тим, на шляху реалізації тюркських проектів є внутрішні і зовнішні перешкоди. До перших належать непорозуміння між окремими тюркськими державами, наслідком яких стало не підписання Узбекистаном і Туркменистаном документа про створення парламентського Об'єднання тюркомовних держав, який усе ж став першим кроком на шляху формування тюркської єдності. До других – негативна позиція сусідніх держав – Росії, Китаю та Ірану. Для них така Співдружність нестиме загрозу сепаратизму.

Отже, на початку 1990-х і 2000-х років. в азербайджансько-турецьких взаємовідносинах поширеною була ідея об'єднання двох держав. Якщо у першому випадку її актуальність зумовлювалися війною Азербайджану проти Вірменії, то у другому – небажанням Туреччини допустити посилення впливу й ролі Росії в регіоні Південного Кавказу, який Анкара відносить до сфери своїх життєво важливих інтересів. Однак офіційний Баку, не бажаючи такого об'єднання, став активно підтримувати і пропагувати ідею створення Співдружності тюркських держав.

Нині, подібно Німеччині й Франції в Європейському Союзі, Анкара й Баку виступають двигунами формування Тюркської співдружності держав. Їх найбільша зацікавленість у формуванні такого об'єднання пояснюється необхідністю подолання актуальних і водночас спільних для двох держав економічних і політичних проблем. Тобто складна геополітична ситуація на Південному Кавказі після закінчення «холодної війни» стала одним з головних чинників, що викликали потребу в створенні Тюркської співдружності. Виникнення останньої ознаменує появу нового центру сили в сучасному багатополлярному світі.

¹ *Надеин-Раевский В.* Турция, Россия и тюркоязычные народы после распада СССР // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1994. – №4. – С.46.

² Г. Алиев – зодчий нового Азербайджана // *Губернатор.* – 2003. – №18. – С. 9–10.

- ³ Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М., 2001. – С. 351.
- ⁴ История азербайджанко-турецких отношений. – 2006. – 04.03.
http://www.mediaforum.az/print.php?lang=rus&article_id=20060403052419647&page=02.
- ⁵ Мустафаев Кенан Ислам оглы Отношения между Азербайджаном и Турцией. Современное состояние и прогнозы <http://mustafayevk.boom.ru/az-turk.htm>. – Баку-2000.
- ⁶ Мурадян И.М. Геоэкономические факторы развития политических процессов в Кавказско-Каспийском регионе (ситуационный анализ) / Ассоциация политологов Республики Армения. – Ереван, 2001. – С. 83.
- ⁷ Семедов С.А. Основные аспекты современной политики Турции на Кавказе // Вестник Московского ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2008. – №2.
- ⁸ Эхо. – 2004. – 26 апреля.
- ⁹ Джилавян А. Ось и контрось на Кавказе // Независимая газета. – 2000. – 2 февраля.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Джилавян Ар. Тюркское единство под угрозой // Независимая газета. – 2000. – 8 апреля.
- ¹² Там же.
- ¹³ Эльчибей, Абульфаз <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/4619>.
- ¹⁴ Еркян Ар. «Великий Туран» – угроза цивилизации // «Ноев ковчег» <http://tajforum.tj/index.php?showtopic=456>.
- ¹⁵ Гаджизаде А. Слияние с Турцией как пане // Независимая газета. – 2000. – 14 июня.
- ¹⁶ Джилавян А. Сумеет ли Калюжный нейтрализовать Сезера? // Независимая газета.– 2000. – 13 июля.
- ¹⁷ Юнусов А. Азербайджан. Внешнеполитический фактор <http://www.eawar.ru/pub/AnnualReport/AnnualReportWebHome2000/2000anrep28.htm>.
- ¹⁸ Азербайджан СНГ: НЕГА сообщает http://www.ng.ru/cis/2000-07-11/5_nega.html.
- ¹⁹ Семедов С.А. Основные аспекты...
- ²⁰ Крилов А. Азербайджан в очереди на демократизацию // Новая политика. – 2005. – 12 апреля (novopol.ru): <http://www.novopol.ru/article2124.html>.
- ²¹ Усейнов А. Вашингтон поможет Баку провести президентские выборы // Независимая газета. – 2003. – 22 мая.
- ²² Перун М. Єднання навколо “труби” // Поступ. – 2000. – 12 квітня http://postup.brama.com/000412/pp68_6.html.
- ²³ Там само: http://postup.brama.com/000412/pp68_6.html.
- ²⁴ Гурьев А.А. Анкара укрепляет тюркский фактор своей внешней политики <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/22-03-08.htm>.
- ²⁵ Молдобаев А. ИСАП КРСУ. Саммит глав тюркоязычных государств http://neonomad.kz/sobytiya/kaz/index.php?ELEMENT_ID=4519.
- ²⁶ VIII саміт глав тюркомовних держав відбувся в Анталії http://postup.brama.com/000412/pp68_6.html.
- ²⁷ У Баку начал свою работу XI съезд дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и обществ 17.11. 2007: <http://atc.az/forum/index.php?showtopic=4146>.
- ²⁸ «Идея объединения тюркского мира в средней Азии серьезно не воспринимается» <http://www.azg.am/RU/2007120501>.
- ²⁹ Абаскулиева Е. Гордиться причастностью к тюркскому миру Саммит тюркоязычных стран пройдет в следующем году в Баку Азербайджанские Известия. – 2008. – №598. – 28.03. <http://www.azerizv.az/article.php?id=11723&print=>.
- ³⁰ Туркменистан и Узбекистан отказались от присоединения к Парламентской ассамблеи тюркоязычных стран <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http%3A%2F%2Fmuslimuzbekistan.net>. – 2008. – 2 апреля.
- ³¹ Тюркский парламент. В Турции подписан протокол намерений по созданию Парламентской ассамблеи тюркоязычных стран: 24.02.2008 <http://www.turtsia.ru/rus/index/news?id=4862>; Принято соглашение о создании Парламентской Ассамблеи тюркоязычных стран <http://news.trend.az/index.shtml?show=news&newsid=1141949&lang=RU>.
- ³² Туреччина. Створена Парламентська Асамблея тюркомовних країн <http://www.kavkazcenter.com/ukr/content/2008/11/21/7452.shtml>.